

PÁZMÁNY *1635*
— *alapítva*

Péter Pázmány Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola
Iskolavezető: Dr. Hargittay Emil

Federico Gallo

**Francesco Ciceri kéziratgyűjteménye
a milánói Ambrosiana Könyvtárban**

A doktori disszertáció (PhD) tézisei

Témavezetők: Dr. Armando Nuzzo DSc
Prof. Giuseppe Frasso

2019

I. A kutatás előzményei és céljai

Francesco Ciceri Luganóban született 1527-ben. Egész életében a görög és a latin nyelv tanáráként működött; először szülővárosában, majd 1548-tól Milánóban, ahol néhány évvel érkezése után fivérével, Cesaréval saját iskolát alapított. A magánoktatás mellett 1561-től a később Scuole Palatine (Fejedelmi iskola) néven ismert Scuole del Brolettóban (Városi iskolában) is tanított görög és latin szónoklattan, sőt 1570-ben az iskola vezetőjévé nevezték ki. 1596-ben hunyt el Milánóban. Nagyra becsült tagja volt a korabeli Milánó értelmiségi rétegének; halála után pedig a milánói és svájci olasz irodalom történetét összefoglaló munkák szerzői mindig elismerő szavakkal nyilatkoztak róla. Ez még akkor is így van, ha tevékenysége megmaradt az oktatás területén, és Ciceri nem emelkedett a reneszánsz kor nagy humanistái közé, akikkel élete folyamán többször próbált szellemi kapcsolatba kerülni.

Tanári tevékenysége mellett Ciceri jelentős kéziratgyűjteményt hozott létre, melynek darabjait valószínűleg a milánói antikvár piacon szerezte. A gyűjtemény 1603-1604-ben szinte teljes egészében átkerült az Ambrosiana Könyvtárba; Federico Borromeo bíboros vásárolta meg Ciceri örököseitől. Máiig ez a könyvtár egyik legfontosabb megvásárolt magángyűjteménye; Gian Vincenzo Pinelli kollekciónak nem említve, talán joggal mondhatnánk a legfontosabbnak. A Ciceri által megvásárolt kódexek – miként minden más beérkező könyv – új jelzetet kapott, ami azzal járt, hogy a kéziratok eredete és kölcsönös összetartozása homályba borult. Ciceri gyűjteménye tehát bizonyos értelemben „elkallódott” magában a könyvtárban, s immár nem volt felismerhető a maga teljességében. Elsőként 1914-ben Remigio

Sabbadini próbálta rekonstruálni a kollekción, s nagyjából „nyolcvan” kéziratot azonosított mint a gyűjtemény egykori darabját. Mirella Ferrari 1984-ben már „több mint 130” kódexről állapította meg, hogy egykor Ciceri gyűjteményéhez tartoztak. Ilyen előzmények után döntöttem úgy, hogy folytatom az Ambrosiana Könyvtár teljes kéziratok anyagának áttekintését, hogy végleges számmal és konkluzív eredménnyel szolgálhassak a kollekción.

II. A kutatás módszere

A kéziratgyűjteményének egyes darabjait legfőképpen magának Francesco Cicerinek a kódexekbe írt vásárlási bejegyzései és széljegyzetei, valamint a könyvtár első prefektusának – Antonio Olgiatinak (kb. 1570 -1647) – a kötetek előzéklapjain feltűnő megjegyzései segítségével sikerült azonosítanom. Az vizsgálatot ki kellett terjesztenem az Ambrosiana Könyvtár teljes kéziratok anyagára, azaz nagyjából 36.000 tételre, noha természetesen kizárhattam a XVII. századi kéziratokat, valamint az igazolhatóan más tulajdonosok kollekciónjából a könyvtárba került kódexeket. Kutatásom évekig tartott; személyesen végeztem az Ambrosiana Könyvtár két termében, a Sala del Tesoróban és a Sala Fagnaniban.

A könyvtár belső katalógusainak tanulmányozását az egyes kéziratok átnézésével egészítettem ki, hiszen így tudtam biztosítani az adatok közvetlen vizsgálatát. Amennyiben egy-egy kéziratot a Ciceri-gyűjtemény részeként azonosítottam, készítettem egy leírást a kötetéről, amely a

legfontosabb kodikológiai jegyeit tartalmazza: jelzet, tartalom, íráshordozó, fóliószám, méret, datálás, kötés, történelmi adatok, bibliográfia.

A vizsgálat lezárulta után, immár Ciceri gyűjteményét alkotó kéziratok teljes listájának birtokában, összeállítottam a kötetek megvásárlásának kronológiáját, a Cicerit megelőző posszessorok, valamint a kollekciónak szerzőinek és műveinek listáját. Végül megvizsgáltam Ciceri autográf széljegyzeteit.

A kutatás következő lépéseként fel kellett vázolnom a gyűjtemény szerkezetét és főbb sajátosságait: a darabok szerzőit és a tárgyalt témákat, a kéziratok korát és származási helyeiket.

Ciceri latin és olasz nyelvű levelezésére – melyet Sandra Clerc rendezett sajtó alá 2013-ban –, továbbá a gyűjtő életrajzáról szóló – valójában nem túl széles – bibliográfiára támaszkodva egymás mellé rendeztem a kéziratokból kiszűrhető, valamint a szakirodalom által feltárt adatokat, s így sikerült pontosabb képet megrajzolnom Francesco Ciceri élettörténetéről, könyvgyűjtői tevékenységéről és kulturális érdeklődéséről.

III. Új eredmények

A Ciceri-gyűjtemény azonosításához használt fenti három ismertetőjegyek – autográf vásárlási bejegyzés, autográf széljegyzet, Olgiati prefektus bejegyzései – nem mindegyike tűnik fel minden egyes kódexben; sőt, inkább az az általános, hogy e három ismérvnek csupán egyike érhető tetten

az egyes kéziratokban. A megvásárlásról hírt adó, Ciceri kézírásával berótt megjegyzés jórészt egységes tipológiát követ: a leggyakoribban a kötet végén – a hátsó kötéstábla belső felén, vagy az utolsó védőlapon – a jobb alsó sarokban tűnik fel. A dátumozások nagyon jól olvashatóak; nagyjából nyolcvan kódexben maradtak fenn. A datálás esetleges hiányát valószínűleg a kötés és a védőlapok restaurálása során bekövetkezett adatvesztés okozza.

Ami Ciceri autográf jegyzeteit illeti, ezek nyolc kódexben tűnnek fel, szokásos margóra írt megjegyzések formájában: *tituli* (címek), olvasati variánsok, egyszerű névalakok olvashatóak itt. Öt kódex esetében Ciceri a lapok számáról és a kötet tartalmáról is megemlékezett a széljegyzetben; hét kódexben pedig *elenchust* állított össze, amely az adott kötetben helyet kapó művekről tudósít; ezekben továbbá szövegbetétek – epitáfiumok, idézetek és rövidebb versek – is feltűnnek. Végül mindössze három kódex őrzi a gondos és odafigyelő olvasás nyomát: ezekben a lapszéleken sűrű bejegyzések olvashatók.

Olgiai prefektus bejegyzései is általában egységesek: a kódexek előzéklapján tűnnek fel, és az egykori prefektus egy formulaszerű mondattal emlékezik meg a tényről, hogy a kéziratot Francesco Ciceri örököseitől sikerült megvásárolni. Körülbelül 100 kódexben olvasható a bejegyzés.

Összesen 178 kódexről sikerült megállapítanom, hogy egykor Ciceri tulajdonát képezték. Latin, olasz és görög nyelvű, jórészt irodalmi, de némely esetben tudományos témájú könyvekről van szó. Meg kell továbbá említenem azt a mintegy 15 művet, melyeket maga Ciceri írt, s melyeknek autográf vagy másolt változatát az Ambrosiana Könyvtár, esetleg más

könyvtár őrzi. Ellenben a Francesco Ciceri kollekcióját alkotó kódexek mindegyikének az Ambrosiana Könyvtár az őrző intézménye; ez alól egyetlen kivétel van, amennyiben egy kódex a wolfenbütteli Herzog-August Bibliothek tulajdona. A vásárlási bejegyzések dátumai az 1572 és 1594 közötti időre esnek: Ciceri 1572-ben negyvenkét éves volt, s nem sokkal korábban lett a Scuole Palatine néven ismert intézmény görög és latin tanárainak vezetője; az 1594-es végdátum pedig mindössze két évvel előzi meg halálának évét. A kutatás révén lehetőségem nyílt pontosítani Ciceri élettörténetének néhány adatát, de jelentősebb hozadék, hogy a teljes gyűjtemény fényében árnyaltabb elemzést nyújthattam műgyűjtői és tudósi tevékenységéről. A széljegyzetek feltűnése, az a tény, hogy maga Ciceri tanulmányai és oktatói munkája során felhasználta e köteteket, valamint a kollekción számos darabjának önértéke, nagyon jelentős kutatási tárgyává avatják a gyűjteményt. A különleges és értékes darabok kapcsán elég itt párra felhívnom a figyelmet. A kollekción részét képezik az unciális írással készült VI. századi *Evangéliumok* (C 39 inf.); ‘Petarca *Iliásza*’, amely egykor a Visconti-Sforza dinasztia paviai könyvtárát díszítette (I 98 inf.); a humanista Niccolò Lanfreducci megrendelésére készült fényűző, illusztrált Seneca-kötet, melyben a megrendelő széljegyzetei olvashatók (E 146 sup.); Pier Candido Decembrio hét kódexe; valamint a Sabbadini által „fenséges” jelzővel illetett Cicero-ikerkódexek, melyek az *Epistolae* kéziratos szöveghagyományának legrégebbi ágának szövegtanúi (E 14 inf., E 15 inf.). A gyűjtemény szinte mindegyik darabja milánói, vagy lombardiai eredetű; a fennmaradt megelőző possesszor-bejegyzések mindegyike milánói családokhoz, vagy személyekhez vezet.

A kutatás világosan bizonyítja, hogy Ciceri autográf írásai, vagyis saját művei nem képezik részét kézirat-gyűjteményének, vagy legalábbis Federico Borromeo bíboros ezeket nem vásárolta meg a kollekcio részeiként. Az autográfok ennek megfelelően ma a három legjelentősebb milánói könyvtárban – az Ambrosianában, a Brera-, valamint a Trivulzio-Könyvtárakban – találhatóak. Az egyetlen kivétel ez esetben is egy olyan kézirat, amelyet a wolfenbütteli Herzog-August Bibliothek őriz. Valószínűsíthető, hogy míg a kollekcio darbjait az Ambrosiana Könyvtár felvásárolta, az idős mester saját művei az örökösök birtokában maradtak, majd később a milánói antikvár piacon tűntek fel.

A disszertáció első részét Francesco Ciceri életrajzának és irodalmi munkásságának a forrásdokumentumok tanúságaira, valamint teljes szakirodalom eredményeire alapozott pontos rekonstrukciója képezi. Bemutatom Ciceri származását, születését, családi nevének alakváltozatait, tanulmányait, tanári tevékenységét, kapcsolatait a korabeli méltóságokkal és nyomdászokkal, családi körülményeit, lakhatási viszonyait, halálát, műveit és a róla szóló szakirodalmat. Így sikerül elhelyezni Ciceri alakját és munkásságát a korszak kulturális életében.

A disszertáció második része a humanista húsz éves gyűjtőmunkájának eredményeként létrejött kézirat-kollekcio történetét tárja fel minden egyes darab jellemző jegyeinek és sajátosságainak elemzésével. Először azon kódexeket mutatom be, melyekről a bejegyzések alapján tudjuk, hogy mikor kerültek a gyűjteménybe, majd a datálás nélküli kéziratok következnek. Megkísérlek felrajzolni egy teljességre törekvő képet a gyűjteményben helyet kapó művekről, a kéziratok provenienciájáról, valamint Ciceri tudósi és műgyűjtői munkásságáról. Bemutatom Ciceri –

autográf kézírással, vagy másolatban fennmaradt, főként három milánói könyvtárban őrzött – saját műveit. Történeti leírásként mutatom be, hogy a gyűjtemény miként került az Ambrosiana Könyvtárba. E második részhez három összefoglaló táblázatot csatoltam, melyek segíthetnek a kollekcio áttekintésében.

A szakirodalmat négy egységre osztva tálalom. A disszertációt a kéziratok teljes gyűjteményének kodikológiai leírásokat tartalmazó katalógusa zárja, valamint egy összefoglaló és néhány illusztráció.

IV. Eddigi tudományos eredményeim a témakörben

Publikációk:

La Biblioteca di S. Maria Incoronata in Milano, in *Clastrum et armarium. Studi su alcune biblioteche ecclesiastiche italiane tra Medioevo ed Età moderna*, a cura di E. Barbieri - F. Gallo, Milano-Roma 2010 (Fonti e Studi, 12), 61-133.

La Rethorica del magister Onofrio fiorentino, «Aevum» 84 (2010)/3, 593-608.

Biblioteche, in Associazione Italiana dei Professori di Storia della Chiesa, *Dizionario Storico Tematico. La Chiesa in Italia, I. Dalle origini all'unità nazionale*, a cura di L.M. De Palma - C. Giannini, digitális kiadás: Roma 2015, papíralapú kiadás: Roma 2019.

Biblioteche, in Associazione Italiana dei Professori di Storia della Chiesa, *Dizionario Storico Tematico. La Chiesa in Italia, II. Dopo l'unità nazionale*, a cura di R. Regoli - M. Tagliaferri, digitális kiadás: Roma 2015, papíralapú kiadás: Roma 2019.

Fonti nella Biblioteca Ambrosiana per la storia dei Camaldolesi, in *Le fonti per la storia camaldolese nelle biblioteche italiane*, a cura di L. Martinoli - U. Fossa, «Quaderni della Biblioteca nazionale centrale di Roma» 19 (2015), 63-76.

Onofrio da Firenze, *Retorica*, a cura di F. Gallo, Milano - Roma 2016 (Fonti e Studi, 25).

Compilazione archivistica, gusto antiquario e devozione: il Liber de sacrosanto sudario Veronicae di Giacomo Grimaldi, in *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae XXIII*, Città del Vaticano 2017 (Studi e Testi, 516), 241-286.

De sacrosancto sudario Veronicae by Giacomo Grimaldi: Preliminary Investigations, in *The European Fortune of the Roman Veronica in the Middle Ages*, edd. A. Murphy - H.L. Kessler - M. Petoletti - E. Duffy - G. Milanese, Turnhout 2017 (Convivium Supplementum, 2), 72-83.

La lettura delle opere di Agostino nella Milano del Quattrocento, in *Agostino tra la cultura degli antichi e la spiritualità dei moderni*, Atti

del Convegno patristico vigevanese, II edizione (Vigevano, 8 aprile 2017), Vigevano 2018, 43-64.

A *Biblioteca Ambrosiana magyar vonatkozású dokumentumai*, in *Vestigia II. Magyar források Itáliából*, edd. Gy. Domokos - H. Kuffart - M. Szovák, Piliscsaba 2018, 23-28.

Presentazione, in *Five Centuries later. Aldus Manutius: Culture, Typography and Philology*, a cura di N. Vacalebre, Firenze - Milano 2018 (Biblioteca di Bibliografia, 207), VII-XII.

Francesco Rivola e la Vita di Federico Borromeo (1656). Carte inedite, «Archivio Storico Lombardo», s. XII, 23 (2018), 141-165.

Libri e biblioteche di umanisti tra Oriente e Occidente, a cura di F. Gallo - S. Martinelli Tempesta - D. Speranzi, Milano 2019 (Fonti e Studi) (elfogadott publikáció, megjelenése folyamatban)

Primi appunti sui codici epigrafici di Francesco Ciceri, in *Ambrosiana. Hagiographica. Vaticana*, a cura di A. Piazzoni, Città del Vaticano, 2020 (Studi e testi) (elfogadott publikáció, megjelenése folyamatban)

Az általam szerkesztett, az Ambrosiana Könyvtár kéziratok anyagának valorizációját célul tűző *Ambrosiana Graecolatina* sorozat darabjai:

Miscellanea Graecolatina I, a cura di F. Gallo, Milano-Roma 2013 (Ambrosiana Graecolatina, 1)

Miscellanea Graecolatina II, a cura di L. Benedetti e F. Gallo, Milano-Roma 2014 (Ambrosiana Graecolatina, 2)

Miscellanea Graecolatina III, a cura di S. Costa e F. Gallo, Milano-Roma 2015 (Ambrosiana Graecolatina, 3)

Tradizione, trasmissione, traslazione delle epigrafi latine, a cura di F. Gallo e A. Sartori, Milano-Roma 2015 (Ambrosiana Graecolatina, 4)

Omero: quaestiones disputatae, a cura di F. Gallo, premessa di M. Cantilena, Milano - Roma 2016 (Ambrosiana Graecolatina, 5)

Miscellanea Graecolatina IV, a cura di S. Costa - F. Gallo, Milano - Roma 2017 (Ambrosiana Graecolatina, 6)

Miscellanea Graecolatina V, a cura di S. Costa - F. Gallo, Milano 2018 (Ambrosiana Graecolatina, 7)

Spurii lapides. I falsi nell'epigrafia latina, a cura di F. Gallo - A. Sartori, Milano 2018 (Ambrosiana Graecolatina, 8)

Theodor Mommsen in Italia settentrionale. Studi in occasione del bicentenario della nascita (1817-2017), a cura di M. Buonocore - F. Gallo, Milano 2019 (Ambrosiana Graecolatina, 9)

Konferenciaelőadások:

The Collection of Francesco Ciceri (1521-1596) in the Biblioteca Ambrosiana: Research in Progress, University of Notre Dame, Medieval Institute, 28 gennaio 2015.

Biblioteche nella biblioteca: l'Ambrosiana e la storia dei suoi fondi, Università degli Studi di Bari "Aldo Moro", 24 novembre 2015.

Il patrimonio manoscritto della Biblioteca Ambrosiana, Università Cattolica del Sacro Cuore di Brescia, 13 novembre 2018.

Évente szervezem továbbá az Ambrosiana Könyvtár kéziratos anyagának tanulmányozását célzó *Akadémiai napok (Dies Academici)* elnevezésű konferenciát, illetve az egy-egy kódexnek szentelt, *Intorno a un codice* című előadássorozatot, melyek az *Accademia Ambrosiana* 2010-es alapításának évétől általam elnökölt *Görög-latin Tanulmányok Osztályának* rendezésében valósulnak meg.